

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЖОҚАРЫ ҲАМ ОРТА АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

ӘЖИНИЯЗ атындағы
НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

«ТӘБИЙИЙ ПӘНЛЕРДИ ОҚЫТЫЎ ҲАМ ИЗЕРТЛЕЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ»
атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция
МАТЕРИАЛЛАРЫ

«ТАБИЙИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШ ВА ТАДҚИҚ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ»
мавзусидаги Республика илимий-назарий анжуман
МАТЕРИАЛЛАРИ

Нөкис-2017

Ўзбекистан Республикасы
Жоқары хэм орта арнаўлы билимлендириў министрлиги

Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

«Тәбийий пәнлерди оқытыў хэм изертлеў мәселелери»
атамасындағы
Республикалық илимий-теориялық конференция

МАТЕРИАЛЛАРЫ

«Табийий фанларни ўқитиш ва тадқиқ қилиш
масалалари» мавзусидаги
Республика илмий-назарий анжуман

МАТЕРИАЛЛАРИ

МАТЕРИАЛЫ
Республиканской научно-теоретической конференции
«Проблемы преподавания и исследования естественных
наук»

Нөкис-2017

водного хозяйства» при Государственном комитете по охране природы Республики Узбекистан (Заключительный). Научный руководитель и ответственный исполнитель темы, к.с-х.н., доцент К.А.Косназаров. Архив Нукусский госпединститут имени Ажинияза. № 4. г. Нукус.2014.-122 с.

ҚУБЛА АРАЛ ЖАҒДАЙЫНДА ИНТРОДУКЦИЯЛАНҒАН ӨСИМЛИКЛЕРДИҢ ГЕНЕРАТИВ ФАЗАҒА ХӘМ МИЙҰЕЛЕҮГЕ КИРИСИҮИ

Қошмағамбетова Ш.

*НМПИ, 2 курс «Анық хәм тәбийий пәнлерди оқытыу методикасы (биология)» қәнигелиги
магистранти*

Өсимликлердиң гүллеу, мийўелеу хәм туқым бериу дәуирине кирисиу, олардың туқым куўалаушылығына хәм өсимликтин өзиниң қоршаған орталық факторларына қайтарған жууап реакциясына байланыслы екенлиги анықланған. Өсимликлерди интродукция етиудин нәтийжели жуўмақларын шығарыудың биринши тийкаргы критериялық бахалау ушын олардың генеративлик фазаға кирискен жасын есапқа алыу керек [1, 3].

Өсимликлердиң ўатанында хәм интродукция етилген жерлерде гүллеу хәм мийўелеуге кирисиу ўакытлары бойынша мағлыўматларды салыстырып қарасақ бирдей жағдайларда бирқанша түрлердиң жаслық дәуирлериниң қысқартатуғыны, ал екінши түрлерде гүллеу хәм мийўелеу жаслары биразға кешигетуғынлығы анықланған. Мысалы: Маака берескелети (*Evonymusmaackii*) өсимлиги ўатанында 4 жасында, ал ГМА ның Европалық бөлиминиң тоғайдала қурғақшылық жағдайында 8 жасында мийўелей баслайды. Амур маакиясы (*Maackiaamurensis*) өсимлиги Узақ Шығыста 5 жасында мийўе берсе, ал Тоғайдала тәжирийбе-селекциялық станция жағдайында мийўелеу 10 жастан кейин басланады [2]. В.И.Некрасовтың (1973) мағлыўматы бойынша Москва жағдайында, яғный бирқанша орташа климатта жоқарыда айтылған еки түрдиң биринши гүллеуи хәм мийўелеуи 6 жасында байқалған.

Интродукция етилген өсимликлер Орта Азияның суўғарылатуғын жағдайларында жүдә ерте гүллеу хәм мийўелеу жасына кириседи [1]. Бул жерде көпшилик ағаш-путалы өсимликлер 5-10 жасында мийўелейтуғыны анықланған.

Қубла Арал жағдайында интродукция етилген ағаш-путалы өсимликлер қайсы түрге тийисли екенлигине хәм тиришилиқ формасына байланыслы хәр қыйлы жаста мийўелеу хәм туқымланыу дәуирине кириседи. Мысалы, клен-Асер, жийде-*Elaeagnus*, гледичия - *Gleditsehia* сыяқлы бийик ағашлар 5-7 хәм одан көбирек жаста, пәскелтек ағашлар, бийик путалар болған: облепиха - *Hipporhoe*, черемуха - *Padus*, аморфа-*Amorpha*, ирга - *Amelanchier* туўыслары ўәкиллери 3-5 жаста, ал пәс путалар болған барбарис - *Berberis*, сумах - *Rhus*, роза - *Rosa*, дереза - *Zusium* х.б. ўәкиллери 2-3 жасында гүллейди хәм мийўелейди.

Бир қанша шеттен әкелинген өсимликлер Қарақалпақстанның топырақ-климат шараятында гүллеу хәм мийўелеу дәуириниң басқа пунктлерге салыстырғанда ерте басланыуы бул жердиң қурғақ хәм ыссы климаты бирқанша қолайлықлар жаратыуы мүмкин.

Вегетатив көбейтилген өсимликлер туқымнан көгерген өсимликлерге қарағанда 2-3 жыл бурын гүллеу, мийўелеу хәм туқымланыу дәуирин баслайтуғынын айтып өтиўимиз тийис. Нөкис қаласы жағдайында бийи, қарақат (смородина), лигуструм 3 жаста, ал қарамық, жыңғыл, жимолость қәлемшелери 2 жылдан кейин гүллеп-мийўелейди. Қарамық генератив фазаға кирген биринши жылдың өзінде ақ аз муғдарда мийўе береді. Хәр жыл өткен сайын мийўелердиң зүрәттилиги артады. Интродукция етилген өсимликлерде генератив ағзалардың раўажланыуының басланыуы еле мийўелер менен туқымларды береді деген сөз емес, соның менен бирге туқымланыудың басланыуын анықламайды. Себеби тәбийий тарқалған ареалында түрдиң генератив фазаға кириу моментинен туқымланыуға шекемги дәуири узақ болмауы мүмкин, ал интродукция етилген түрлерде ол созылып кетиуи ямаса улыўма туқымланыуы болмауы да мүмкин.

Аналық өсімлик жасының туқым сапасына тәсири мәселеси хәзирги ўақытқа шекем шешилмей киятыр. Бир топар алымлар генеративлик фазаға биринши жыллары кирген түрлер сапалы туқым бермейди деп есапласа, екнши топардағы алымлар биринши мәртебе мийўелеген ағаш-путалы өсімликлерден алынған туқымларды пайдаланғанда одан жоқары сапалы нәллерди алыў мүмкиншилигин көрсетеди.

Өзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң ботаника бағында жүргизилген тәжирийбеде киши жастағы өсімликлерден жыйналған туқымларды егип алынған нәллер үлкен жастағы өсімликлерден жыйнап егип алынған нәллерге салыстырғанда бир қанша жақсы екенлиги көрсетилген. Егилген алтай доланасы, қәдимги роза, беҳи, барбарис, қәдимги миндаль х.т.б. түрлердиң туқымларынан сапалы нәллер алынған[1].

Биринши жылы мийўелеген өсімликлердиң туқымынан алынған нәллер олар ушын басқаша сыртқы орталық жағдайында бир қанша шыдамлылық қәсийетлери менен ажыралады. Солай етип, жақсы нәллер жетистириў ушын саў, жақсы раўажланған киши ямаса орташа жастағы өсімликлердиң туқымларын жыйнаў тийис.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Гурский А.В. Основные итоги интродукции древесных растений в СССР. Изд.АН ССР. М.-Л., 1957.
2. Мисник Г.Е. Производственная характеристика семян деревьев и кустарников городских насаждений. М.-Л., 1949
3. Некрасов В.И. Основы семеноведения древесных растений при интродукции. Изд. Наука, М., 1973.
4. Отенов Т.О., Гроховатский И.А., Отенова Ф.Т., 2008. Влияние изменившихся почвенно-климатических факторов среды на интродуцированные растения в условиях Южного Приаралья. Мат.докл. X-межд.симп. «Эколого-популяционный анализ полезных растений: интродукция, воспроизводство, использование». Россия, Сыктывкар. 145-147 с.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПИТАНИЯ МОЛОДИ РЫБ В УСЛОВИЯХ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЯ

Коцанов Д.Е.

Каракалтакский государственный университет имени Бердаха

Аральская катастрофа и человеческая деятельность все сильнее, глубже и нарастающими темпами изменяют биоразнообразие живой природы, а в последние годы антропоический процесс стал наиболее мощным фактором ее преобразованию. В результате изъятия на орошения значительной части стока аральских рек и зарегулирования их русел в значительной степени сократились возможности воспроизводства промысловых рыб. Резкое снижение воспроизводства рыб, ухудшение кормовой базы при нарушенном водном режиме являлись причинами изменения размерно-весовой, возрастной и половой структур промысловых рыб в водоемах Южного Приаралья, и создали основу для сокращения их численности и подрыва сырьевых запасов [4, с.12].

В связи с этим гидрологическим изменением в низовьях Амударьи почти полностью исчезают аборигенные виды рыб, как аральский усач, щуковидный жерех, аральский шип, большой Амударьинский лжелопотонос, малый Амударьинский лжелопотонос. При современном состоянии природно-экологической среды Южного Приаралья очень важно сохранение водной фауны и развитие рационального рыбного хозяйства в разных водоемах.

В результате исследований изменения характер питания молоди рыб в Дауткульском водохранилище по мере их роста у молоди леща выделено четыре размерные группы.

Основу питания первой составляют личинки хирономид (36,1%), низшие планктонные ракообразные (24,2%), высшие растения (20,2%) и насекомые (14,4 %). Лещ длиной 6,6-8,5 см. кормился в основном высшими растениями (33,5%), личинками хирономид и других насекомых, заметную роль в питании играли низшие планктонные ракообразные (ветвистоусые и веслоногие). В питании леща длиной 8,6-10,5 и 10,6-12,5 см уменьшилось значение низших ракообразных, и увеличилась роль высших растений. В незначительном количестве отмечены ракушковые рачки которые не обнаружены у более мелкого леща.

3. Sultonov P.S., “Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish asoslari” darslik, T.: 2007.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ИНТРОДУКЦИЯ ЕТИЛГЕН ӨСИМЛИКЛЕРГЕ ТОПЫРАҚТЫҢ ШОРЛАНЫҰЫНЫҢ ТӘСИРИ

*Отенова Ф., б.и.к., доцент, Биология оқытыу методикасы кафедрасы
Қошмағамбетова Ш. 2 курс «Анық хәм тәбийий пәнлерди оқытыу методикасы (биология)»
қәнигелиги магистри*

Қубла Арал этирапының курғақшылық хәм антропогенлик шөлистанлыққа айланыуының тийкарғы себеплериниң бири топырақтың шорланыу процессиниң күшейиуи болып табылады. Топырақтың шорланыуы жер асты сууының қәддине хәм оның минерализацияланыуына тығыз байланыслы. Қубла Арал бойының барлық суўғарылатуғын жерлери анау ямаса мынау дәрежеде шорланған. Топырақтың шорланыуының себеплери болып: топырақ ығаллығының күшли парланыуы, суўғарыу нормасының артықша артыуы, жер асты суўлары қәддиниң көтерилиуи, жер асты хәм суўғарылатуғын суўларда дузлардың көплиги есапланады.

Топырақта осмотикалық, токсикалық хәм арнаулы тәсир етиулердиң нәтийжесинде суўда ерийтуғын минерал дузлар муғдарының артыуы өсимликлердиң өсиу хәм раўажланыу процесслерин тоқтатады, өсимлик өнимлериниң зүрәттилигин хәм техникалық сапасын төменлетеди. Хәтте топырақ аз шорланған жағдайда да ауыл хожалық егинлериниң зүрәтлиги 30-40% ке төменлейди, ал күшли шорланғанда өсимликлерди егиу мүмкиншилиги болмайды.

Топырақта дузлар қанша жоқары болса, өсимликлердиң өсиуи хәм раўажланыуы сонша жәбирленеди. Суўғарылатуғын суўдың 1 литринде 1 гр.нан артық дуз болса, интродуцентлердиң жаңа көгерген нәшелерине набыт етиуи тәсир көрсетеди. Топырақтың шорланыуы осмотикалық басымды төменлетеди хәм өсимликтиң жоқары ярусындағы жайласқан шақалар менен жапырақларға суўды жеткерип бериуди қыйынластырады. Бунда физиологиялық курғақшылық басланады. Бул факторлар жоқары шақалардың ерте куўрап қалыуына себепши болады. Бундай хәдийселер Нөкис ботаника бағының (ӨзРИА ҚҚБ ботаника бағы) өсимликлеринде байқалды [1, с.121-122].

Интродуцентлердиң физиологиялық курғақшылыққа хәм топырақтың шорланыуына бейимлесиуи өсимликтиң жер үсти бөлиминиң өсиуин бағындырыу жолы менен өтеди. Оларда улыма бийиклиги, турқының көлеми, бағанасының диаметри киширейеди. Сонлықтан Қубла Арал бойы жағдайында шет районлардан алып келинген ағаш-путалар басқа өсиу пунктлерине салыстырғанда бойы пәс болып өседи [3, с.56-62].

Өсиудиң пәсейиуи менен бирге интродуцентлердиң узак жасау тиришилиги де қысқарады. Нөкис қаласының бағлары менен парклеринде хәм Қарақалпақстанның елатлы пунктлеринде өсетуғын шеттен әкелинген интродуцентлер бойынша бақлаулар жүргизилгенде 40-60 жастағы татар клены (Acertataricum), ақ акация – (Robiniapseudoacacia), бийик өсиуи айлант (Ailanthusaltissima), пенсильвания ясени (Traxinuspensylvanica), қәдимги гледичия (Gleditschiatriacanthos) ағашлары жүдә сийрек хәм аз санда ушырасатуғыны анықланды. Бул түрлер регионымызға XIX әсирдиң басларында мәденийлестирилген еди. Мағлыұматлар бойынша Париж ботаника бағында өсетуғын ақ акацияның ең ғарры ағашы 378 жаста, ал Германияның Бритц атындағы паркинде бийиклиги 20 м, бағанасының диаметри 1м болған 222 жастағы ақ акация өседи екен.

Г.И.Дудкинниң (1999) мағлыұматы бойынша Нөкис ботаника бағында (ӨзРИА ҚҚБ ботаника бағы) қәдимги қарағаш, жигилдик жийде менен шығыс жийдесиниң жаслары 60 жылға жеткен. Нөкис қаласында көк терек 50-60, шығыс биотасы 40 жастан асқан. Республиканың қубла районларында (Елликқала, Төрткүл, х.б. районлар) ақ тут 40тан 100 жылға шекем, ерик (Қызыл-Нукул сорты) - 65, алмұрт 100, алма 50 жылға шекем өседи.

Нөкис ботаника бағы жағдайында шыбық тәризли тал (Salixviminalis), берлин тереги (Populusberolinensis), дельта сыяқлы терек (P. deltoides), қәдимги каштан

Косназаров К.А., Оразбаев Т.Ж. Янги фитоценозлар ҳосил бўлишида антропоген омилларнинг таъсири	212
Kosnazarov K.K., Durdibaeva R.K., Shameshova A., Uteniyazov K.K. Bugungi kunda ekologik toza o'simliklarni yetishtirish	214
Қосназаров Қ.А., Қосназаров А.Қ., Абдуллаева Ж.К. Жанубий Орол бўйлари экстремал - экологик шароитида ем-хашак ўсимликларидан мўл ҳосил етиштиришнинг янги йўналишдаги йўллари	215
Қошмағамбетова Ш. Қубла Арал жағдайында интродукцияланған өсимликлердин генератив фазаға ҳәм мийўелеўге кирисиўи	217
Коцанов Д.Е. Экологическое изучение питания молоди рыб в условиях Южного Приаралья	218
Кудайбергенова У.К., Алимбетов Д. К вопросу влияния загрязнения окружающей среды на здоровье населения в Республике Каракалпакстан	219
Кудайбергенова У.К. Проблема загрязнения окружающей среды как фактор отрицательного влияния на аллергопатологию среди населения Каракалпакстана ...	220
Курамбаев Б.Р., Ибрагимов Н.И., Боймуродова Н.У. Получения металлических сплавов из Ангренских золошлакоотходов	222
Қурбаназарова А. Экологиялық тәлим тәрбияның әҳмийети	224
Masumova G.N. Kapusta o'simligine ziyan beriwshi nasekomalar ha'm olarg'a qarsi gu'res ilajlari	225
Маликов И.Р. Умумбашарий экологик муаммолар	226
Махмудов Г.Н., Сайдалиева Ш.С. Электррозарядные станции на базе солнечных батарей для гибридных автомобилей и электромобилей	227
Медетов М.Ж., Нуржанов А.А. Ўзбекистонда <i>Calliptamus italicus italicus</i> L. чигирткасига қарши янги "novacid" микробиологик препаратини қўллаш	228
Мираметова Н.П. К вопросу изучения механизмов поддержания гомеостаза внутренней среды организма человека в условиях Приаралья	229
Мираметова Н.П., Абдуллаева Т. Экофизиологическая оценка адаптационных процессов организма детей в условиях Каракалпакстана	231
Мирхамидова П., Исабекова М., Асроров М., Маматова З. Некоторые механизмы повреждающего действия пестицидов на печень крыс и поиск их коррекции	232
Muratova D.N., Bazarbaeva Sh.A. Ekologik muammolarni bartaraf etishda jamoaviy va individual ekologik ong	234
Muratova D. Ekologik muammolar va ularning insoniyat hayotiga ta'siri	235
Мусагалиев А.Ж., Жумагулов А.А. К вопросам теоретико-методологической базы налогообложения юридических лиц	236
Нурланов А.С., Раджапов М., Вайсов Д.О. Қарақалпақстан Үстирт зонасы жер асты тәбийий байлықлары негизинде жаңа санаат тармақларының қәлиплесиўи	238
Нурмахашева Г. Қарақалпақстан жағдайында өсимликлердин өсиўи ҳәм раўажланыўына экологиялық өзгерислердин тәсири	239
Ongarov M.B., Uchqurova Z.Sh., Muradullayeva G. Ekologik muammolar va ularning insoniyatga ta'siri	240
Отенова Ф., Қошмағамбетова Ш. Қарақалпақстанда интродукция етилген өсимликлерге топырақтың шорланыўының тәсири	242
Отенова Ф., Нурмахашева Г. Басып суўғарылатуғын топырақлардың биологиялық активлигин асырыўда микроорганизмлердин искерлиги	243
Radjapov M.Ya., Yuldasheva D.Q., Qalbayev T.Q., Abdullayev D.B. Qaraqalpaqstanda ko'p jilliq klimatliq o'zgeriw (ta'biyiy ha'm antropogen o'zgeriw)	245
Rozumbetov K.U., Matrasulov G'J. Chorvachilik chiqindisiz soha	246
Rozumbetov K.U., Matchanov M.M. Orolbo'yi ekologik muammolari va ularning yechimlari	248